

Tverdota György

József Attila első két remekműve

Rög a röghöz

A többéves erőfeszítések 1923 tavaszán juttatták el József Attilát első, teljes értékű remekművéhez, a *Rög a röghöz* című, a(z) elsősorban Juhász Gyulától tanult) kétsorosokból felépülő vershez. A remekművet a sikeres szép versektől egy láthatatlan határvonal választja el. A remekmű születése nagy költői tudást feltételez. 1923 tavaszára a költő technikai tudása készen állt ilyen kiemelkedő alkotások létrehozására. Ha pillantást vetünk az általa válogatott verseket tartalmazó *Medvetánc* kötet első darabjaira, láthatjuk, hogy 1934 őszén mely korai költeményeit tartotta sikereseknek, életműve teljes értékű darabjainak. Ítéletével egyetérthetünk. A korai korszakából *A jámbor tehén*, az *Éhség*, a *Tanulmányfej*, a *Névnapi dicséret*, az *Útraívás* és a *Sacrilegium* tartoznak a kiváltságos választott művek közé. A sor még kibővíthető lett volna *A bánat* és az *Ad sidera* című versekkel. E költemények valóban méltó színvonalon képviselik fiatalkori költészetét. Mégis, innen vannak azon a határon, amely elválasztja őket az életmű csúcsteljesítményeitől, a remekművek szűkebb körétől.

Az 1923 első félévének termésében feltűnő művészi sikertelenségek már nem a pályára történő felkészülés ügyetlenségei, nem járatlanságból eredő gikszerrek, hanem részben az ízlés megbicsaklásai, részben egy költői paradigma, a szépségkultusz túlérettiségeinek tünetei voltak. A felsorolt költemények viszont azt mutatják, hogy legjobb teljesítményeivel a fiatal költő felülmúlta a *Szépség koldusa* átlagos színvonalát. A *Rög a röghöz* kiemelését e sorból azért tartjuk fontosnak, mert jól szemlélteti a fiatal József Attila jellemző vonását: hamar képessé vált remekművek előállítására, de egy-egy ilyen csúcsteljesítmény után visszalépett a jeles, sikeres, de ezt a kivételes magaslatot elérni nem tudó szintre. Sőt, nemegyszer a középszerűség szintjére is visszazuhant. Ez a küzdelem a csúcok meghódításáért még évekig folyt műhelyében, és még sokáig csak egy-egy versben volt képes átlépni a bűvös határt. A *Rög a röghöz* is abban a formájában tekinthető remekműnek, amelyet a *Medvetánc* kötetben ért el. A végleges és a korábbi változatok összehasonlításával bepillantást nyerhetünk abba a folyamatba, amelynek révén a kiváló vers remekművé válhat.

A versről Szabolcsi Miklós részletes elemzést közölt a *Fiatalkor életek indulójában*, ami a szerző legérzékenyebb versértelmezései közé tartozik. A teljes körű elemzés helyett itt beérhetjük azzal, hogy a kiváló versből remekművé történő metamorfózis folyamatát érjük tetten. Annál fontosabb figyelmünket a tú fokára összpontosítanunk, mert nem a *Rög a röghöz* az egyetlen korai szöveg, amelyben az érett költészet tökéletes megfogalmazásai szunnyadnak. Legtöbbször ezek a korai megelőlegezések csak egy-egy szövegrészletet érintenek. Az Espersit Mária-ciklusnak ez a darabja abban különbözik az ilyen esetektől,

hogy itt egy teljes versstruktúra kerül közel a tökéletes megoldáshoz. Csak bizonyos pontokon kellett belenyúlania a szövegbe a *Medvetánc* kötet összeállítójának, hogy az gáncs-talan műként felfrissítve kerüljön a közönség elé.

Gyakran mondják egy költőről, hogy „megtalálta a saját hangját”. Az ilyen kijelentések megengedhetetlenül leegyszerűsítőek. Nem csak azért, mert egy költőnek több „saját hangja” lehet egyidejűleg, és ezek a hangok a pálya során többször is jelentősen megváltozhatnak anélkül, hogy emiatt a színvonalukon csorba esne. Nem csak azért, mert a stílusimitáció révén a költő legfontosabb saját mondandóit nemegyszer más költők hangján hiánytalanul el tudja mondani. Nem csak azért, mert a saját hang azonosításához más költők saját hangjait is pontosan meg kellene tudnunk határozni a megkülönböztetés végett. A „saját hang” képzelet mégsem tévképzet. A *Rög a rögöz* több olyan elemet tartalmaz, amelyek József Attila érett korszakának jellemző szavai, fordulatai, megoldásai lesznek.

Ilyen az eredeti cím, azaz voltaképpen a vers kezdő szavai: *Jöjj testvérkém*. A szerelmi partnert, akivel alkonyi sétát tesz, meglepő szóval, a testvér kicsinyített változatával szólítja meg a lírai én. A gyöngéd megszólításra a szerelmi líra ezernyi változatot dolgozott ki, de a „testvérkém”-et nem sorolhatjuk a közkeletű megszólítások közé. A szóválasztásnak lehet életrajzi magyarázatot adni. A fiatal költő szinte testvéreinek érezhette pártfogója lányát: *„Úgy volt ott, mint egy testvér”* – vallotta maga Espersit Mária. A szóválasztásával József Attila mégis átlépett a konvencionálison a személyes irányában. Ez a megoldás később is előfordul, az egyik Vágó Mártához írt szerelmi versében: *„Mért nem ikertestvérem levél?”* Egy másikban Márta édesanyjához fordul, így: *„szülőcském, fillérem aranyja, / mennyezetemnek édesanyja.”*

A vers végleges címe: *Rög a rögöz* a rögnek a vers szövegében végrehajtott esztétizálását emeli ki: *„Egyém mellett mi is rögök vagyunk most, / minket a gyöngye, friss vetés szeret”*. Ez a két sor azonban csak a végleges változatban olvasható. Az 1923-as variánsban a rög még „csak” áterotizálódik: *„S a rög a rögöz csókosan tapad”*. A „csókosan” „rámenős”, a fiatal József Attilára jellemzően vehemens megoldását – ahogy erre Szabolcsi jogosan figyelmeztet – a *Medvetánc*ban olyan változat foglalja el, amely a [*Magad emésztő...*] és az *Eszmélet* 4. verse determinizmus-tapasztalatának birtokában fogalmazódott meg: *„és rögöz szorul a rög és tapad”*. A rög, a megszilárdult, alakatlan földdarabka képzetének is lett folytatása József Attila érett költészetében, „göröngy” változatban, a *Gyöngy* című versben: *„Halovány bár a göröngy, / ő is csámpás barna gyöngy; / a barázdák fölfüzik, / a bús földet díszítik.”* A barázdák képzelet is felmerül az 1923-as versben (annak 1934-es változatában): *„benniünk a föld barázdát rejteget”*. A „rög” szó 1923-ban csírájában tartalmazza a „barázdák” és a „zöldellő friss vetés” képzetét, s a csíra később szárba is szökken. A *„gyöngye, friss vetés”* már a Színház és Társaság 1924-es újraközlésében, a „barázdák” csak 1934-ben.

Szinte szükségszerűnek érezzük, hogy a versben felbukkant József Attila kulcsszava, amellyel érett költészetében a ritka boldog állapotokat érzékeltetni szokta: a „ring” szó: *„Félszékében ring a száz ujjongó fecske”*, illetve az oszcilláló, cél nélküli harmonikus mozgás képzelet, amely több szinonimában is testet ölthet. Itt *„reszket”* változatban fordul elő: *„Reszket, mint ujjunk, mind a levelecske”*. Talán a gyöngéd kézfogás igen finoman erotikus megfogalmazása. A jelenség a *Harmatocska* című versben tanulmányozható a leggazdagabban: *„Guggolva ringadoz, ... Hegyek párája rezg... zümmögve, mint a rét... s reszketek, mint a fű”*. De idézhetjük a *Ringató* című verset is. A ringatás egyszerre a csecsemő boldog állapotának visszaidézése és a szerelmi együttlétre utaló képzet. A *Medvetánc* változata bizvástart építhetett az 1923-as variánsra. Csak az „ujjongó”-t kellett helyettesíteni a pontosabb és tárgyyszerűbb „cikázó” jelzővel: *„Félszékében ring a száz cikázó fecske”*.

A *Rög a röghöz* József Attila szerelmi lírájának legmélyebb gondolatát is megpendítette: a szerelem az emberi magány, elszigeteltség feloldásának nyelvi eszköze: „*Szívemben minden mámoros szavad*” – olvassuk az 1923-as versben. Ezt a nyelvi összeforrást folytatja és emeli még magasabb szintre az *Ódában*: „*szóra bírtad egyaránt / a szív legmélyebb üregeiben / cselelt szövő fondor magányt / s a mindenséget*”. A *Flóra-ciklus Hexaméterek* című darabjában pedig így: „*E csevegő szép olvadozásban a gyászt a szivemről, / mint sebről a kötést, te leoldtad*”.

Azzal a móddal, ahogyan az égitesteket antropomorfizálta, ugyancsak rátalált a költő saját hangjára. Nem annyira az első strófa „*Nap*” képzetének megoldásával, amely talán a végső változatnak is a leggyengébb pontja, mert a „*bujdosó nap*” inkább Petőfi *A pusztán télen-jének* zárásában felbukkanó „*száműzött király*”-ára emlékeztet, „*a távol falujába ballagott*” pedig egy, a munka után békésen hazabaktató ember képét nyújtja, s a kettő között némi feszültség képződik. Sokkal előremutatóbb a Hold képe (az 1923-as változatban mindkettő nagy kezdőbetűvel, az 1934-esben mindkettő kis kezdőbetűvel íródik): „*Kigyújtják hamvas üvegét a Holdnak*”. A hold úgy világít, mint (a korai változatban) egy „*méla égi templomablak*”. A későbbi variánsban pedig „*hamvas, égi templomablak*”-ként jelenik meg. A hold mint ember által meggyújtott világító eszköz bukkan fel újra a *Külvárosi éjben*, ahol egy allegorikus nőalak világítja meg a környezetet a hold fényével: „*egy kevés holdat gyújt, hogy égjen*”. Az esti lámpagyújtás szertartása megismétlődik a *Falu* című versben: „*Lámpát gyűjtanak az asszonyok*”, de a rétet itt is a hold világítja meg: „*Az anyás hold-világa / elé nyújtja kövér tenyerét / egy bodza-ága*.” A holdvilág és a mező relációja, amely az 1934-es változatot zárja: „*És szőke hajad mintha mező volna, / mit teljesen betölt a holdsugár*” szintén felbukkan a *Faluban*: „*Egy fény a rétet*”.

A *Rög a röghöz* formailag Juhász Gyula kétsorosaival rokonítható legszorosabban, de nyelvezetét tekintve talán még közelebb áll Tóth Árpádhoz. A *Homály borult az erdőre...* című versében már nagyon korán fölfedezhettük a *Gesztenyefa-pagoda* című vers mintául választását. Ez a darab éppúgy a kedves társaságában tett bensőséges hangulatú sétát ír le, mint a *Rög a röghöz*. A ringatás ott is előfordul: „*Csak ringass, lágyan, csöndesen*”. De az esti séta legszebb verse Tóth Árpád költészetében az *Esti sugárkoszorú*, amely éppúgy 1923-ban született, mint József Attila verse. Az első variáns megírása idején a makói költő nem ismerhette Tóthnak ezt a költeményét, mégis felbukkan mindkettőjüknél egy közös szó: a „*hamvas*”. Tóth Árpád verse kezdősorában: „*Előttiünk már hamvassá vált az út*”. József Attilánál pedig a holdfény, az „*égi templomablak*” jelzője. Az 1934-es változat zárlatának: „*És szőke hajad mintha mező volna, / mit teljesen betölt a holdsugár*” megfogalmazásában viszont már benne lehet az *Esti sugárkoszorú* nyelvi tapasztalata: „*De még finom, halk sugárkoszorút / Font hajad sötét lombjába az alkony*”.

József Attilának ahhoz, hogy a *Rög a röghöz* jó versből remekművé emelkedhessék, le kellett mondani egyrészt az üveghangon szólás túlfinomult, precieux megoldásairól: „*Mint fénybogárka almabimbó szirmán, / Tejbőrödön szemem úgy tétováz*.” Másrészt az erotikus túlfűtöttség nyelvi megoldásaitól. „*Jöjj kedvesem, tested lelkembe innám / S az illatos mennybolt a nászi ház*” – írja a fiatal költő, egyrészt szerelemre szomjas túlbuzgósággal, másrészt sietősen előrehozva a közös séta távoli ígérteit, a nászt. Az 1934-es variáns megfordítja a képletet, és a kedves odaadó aktivitását szeretné megtapasztalni: „*Jöjj, kedvesem, tested lelkembe hullasd*”. Az „*És szőke hajad sárga-rózsadombja / Fülledten csókom harmatára vár*” valóban fülledt hangulatú részletét is szerencsésen elhagyta a költő. A szerkezet, a vers gondolatmenete, nyelvi anyagának igen nagy hányada tehát 1923 tavaszán már teljesen készen állt. A szöveg bizonyos pontjait az operáló orvos biztonságával, az ékszerész finom kézügyességével át kellett igazítani ahhoz, hogy elnyerje optimális formáját.

Megfáradt ember

„Az első tökéletes József Attila-vers” – írta róla Fejtő Ferenc. Valóban az első antológiadarab, az első olyan költemény, amellyel a kortársak a költő tehetségét méltatták. „Olyannyira kész, befejezett, végleges, hogy csaknem változtatás nélkül iktatta tizenegy évvel később a Medvetáncba” – így Szabolcsi Miklós. Mindez igaz, azzal a kis módosítással, hogy a Rög a röghöz után ez a költemény József Attila második remekműve. Az utóbbiba, hogy hibátlan remekléssé váljon, 1934-ben több ponton bele kellett nyúlnia. A *Megfáradt ember* méltó lezárása a pályakezdés korszakának. Szerencsés búcsúzás egy 1923 nyarára véget érő paradigmától, az esztétizáló modernség korszakától. Egy paradigma lezárulását ugyanis inkább művészi kudarcok, félsikerek, mint remeklések jelzik. József Attilánál sem volt ez másképp. 1923 tavaszán írt több versét olvasva az a kínos élményünk, mintha a költő egyszer csak nem fért volna el a maga választotta formai keretben, amelyben korábbi verseiben sikeresen mozgott. Minél szorosabb volt a keret, minél nehezebb formai megoldásokra vállalkozott, ez a feszengés annál árulkodóbb. Ilyen az aszklépiadészi formában írt, 1923 júniusában született *Harc a békességért*. Elég, ha néhány olyan szóalakra hívom föl itt a figyelmet, amelyek mutatják, hogy a formakényszer miatt a költő kénytelen volt kerébe törni a nyelvet: „Lőárkon” – lövészárkon; „helyyt” – helyett; „Kell, termő ez a föld” – „Kell, hogy termő legyen ez a föld”. A *Megfáradt ember* mondatai ezzel szemben folyóbeszéd-szerű természetességgel követik egymást, mint egy Petőfi-versben.

Szabolcsi Miklós a vers formáját átmenetnek tekinti „a Nyugat impresszionista verselésétől a szabadvers felé”. A félrimes megoldás (x, a, x, a), a 9-12 szótaghosszúságú, jambikus ritmusban induló, majd elbizonytalanodó prozódiajú sorok, az első strófa kivételével meglehetősen tiszta rímek nemigen támasztják alá a monográfus megállapítását. Az a, x, x, a rímelésű *Lázadó Krisztus* például sem szabályosabb, s ez elmondható *A legutolsó harcokról* is (hogy csak két fontos, 1923 tavaszán kelt versre utaljak). Soratlépésből sincs több a versben, mint általában a fiatal József Attilánál, és az enjambement-ok nem élesek, nincs figyelemfelhívó szerepük. A *Megfáradt ember* közelítését az avantgárdhoz azért érzem túlzásnak, mert József Attilának született az év tavaszán avantgárd szabadverse, az *Alkohol*. Ha ilyen kompozíciót akart volna újra létrehozni, azt megtehetette volna. Az kétségtelen, hogy az *Alkohol* kényelmes, szabadverses formájának köszönhetően, sokkal természetesebb mondattannal rendelkezik, mint a körülötte született formahű szövegek, beleértve ebbe *A kozmosz éneke* mesterkélt megoldásait is.

Sokkal több egyetértéssel tudom követni Szabolcsit akkor, amikor a verset Juhász Gyula dél-alföldi, regionális impresszionizmusával rokonítja. Épp csak annyiban szeretném korrigálni származtatását, hogy ez sokkal inkább érvényes lenne az egy évvel korábbi kiszombori versekre, amelyek még iskolásabban követik a Juhásztól eredő mintákat. 1923 nyarán vagy kora őszén, amikor a vers született (az egyik kéziratot Saitos Gyulának dedikálta a költő Makón, 1923-ban), József Attila elegendő saját vers előzménnyel (*Aratásban, Éhség, Szeged alatt, A jámbor tehén, Kukorica-föld, Aratás előtt*) rendelkezett már ahhoz, hogy meglévő rutinjára támaszkodhasson a *Megfáradt ember* megírása során.

Kétféle tájleíró verset különböztethetünk meg a fiatal József Attila költészetében. Az egyik tárgyias, azaz a vers alanya háttérbe vonul. Nem több, mint egy szem, amely a tekintet irányításával eldönti, milyen elemeket emel be a látványba. A másik típus vegyes, amikor az alany magát is belehelyezi a látótérbe kisebb vagy nagyobb mértékben, egyéni mivoltában is szerepet kap a kompozícióban. Juhász Gyulánál mindkét típusra találhatott példákat a fiatal költő, és ennek nyomán ő maga is mindkét változatot művelte. A *Megfáradt ember* a vegyes típusba tartozik, s ezt a helyzetet a vers első szakasza nyomban felvázolja.

A leíró jelleg folytán az első szó a látványé: „A földeken néhány komoly paraszt / hazafele indul hallgatag.” Impresszionizmus – mondjuk joggal – nem azért, mintha ún. impresszionista stílusjegyeket lehetne felfedezni az első két sorban. Hanem azért, mert a verskezdetben felidézett táj nem hierarchikus, totalizáló, nem leltárszerű leírás, hanem a látvány egyik elemét, a munka befejezése után fáradtan, békésen hazafelé baktató emberalakokat mintegy önkényesen kiemeli (és a többi tájelemeket hagyja elmosódni). Azért, mert a magányos szemlélő ezt látja meg a környezetében. Ezzel a hazafelé induló paraszttal nem utoljára találkozunk József Attila lírájában, hanem a *Téli éjszakában* újra látjuk őt: „Hazatér a földműves. Nehéz, / minden tagja a földre néz. / Cammog vállán a megrepedt kapa, / vérzik a nyele, vérzik a vasa. / Mintha a létből ballagna haza / egyre nehezebb tagjaival, / egyre nehezebb szerszámaival.”

A vegyes szerkezetnek megfelelően a strófa második két sora a megfigyelőre irányítja az olvasó figyelmét, de az önreflexiót is egy tájrészletbe burkolja: látjuk a folyót az alany mellett, és látjuk alatta a pázsitot: „Egymás mellett fekszünk: a folyó meg én, / gyenge füvek alusznak a szívem alatt.” A fiatal költő különleges leleménye, *trouvaillé*-ja, hogy a „fekszik” ige jelentéseit kiaknázza két eltérő jelenséget kapcsol össze: „a folyó meg én”. Közös nevezőre hozza a folyót és az emberi testet. Az ember valóságosan leheveredik a folyó partján. A folyónak viszont „ágya” van, ez a folyómeder, tehát a Maros is „fekszik”. Lehet beszélni egy földrajzi jelenség fekvéséről. Igaz, inkább a domborzat kapcsán, mint egy folyó esetében. Az igével a költő mintegy antropomorfizálja, emberközelségre hozza a folyót. A „gyenge füveket” is a fekvő emberi testhez rendeli. Noha a pázsit az egész test alatt terül el, a költő az ember érzelmi centrumát, a szívet hozza összefüggésbe az alvó fűvel. Az első strófa szinte észrevétlen természetességgel teremt meg ember és környezete egységét. A világ két pólusát, az embert és az őt körülölelő tájrészletet azonosságként mutatja fel. Egy későbbi töredékének kifejezését kölcsön véve, a heverő test „úgy a helyén van, mint még soha”.

A vers további részében voltaképpen az első strófában elültetett mag kel ki és szökken szárba. Megismerjük a történések helyét és idejét. A vers ajánlása a *Makói Friss Újság* 1923. december 25-ei számában: „A jó makóiaknak”. A helyszín tehát „a nyugodt Maros” partja Makó határában. Az időpont az est kezdete, az első csillagok megjelenésének pillanata. A vers hőse egy magányos férfi, aki a folyó partján hanyatt a fűben pihen és közben a folyót figyeli, és az eget kémleli. A második strófa első sorában visszatérünk a folyóhoz, újra egy olyan nyelvi lelemény révén, amellyel József Attila érett költészetében többször találkozunk, és amelyet mondattani csúsztatásnak nevezek. „A folyó csöndes, nagy nyugalmat görget” sort felbonthatjuk két mondatra. Az első: „A folyó csöndes.” A második: „[A folyó] nagy nyugalmat görget.” Egy alany, két állítmány. De egy mondatná is összeolvas-hatjuk úgy, hogy a „csöndes” szót a „nagy” elé illesztve halmozott jelzőt kapunk, amelyek egyformán a „nyugalom” jelzői.

Ezen a ponton válik világossá, hogy a vers nem leíró jellegű. A leíró elemek a veressubjektum hangulatának tartalmát határozzák meg, tehát állapotrajzról van szó. A folyóparti táj minden konkrét paraméter ellenére általános természeti környezetet képez az alany körül, és felhalmozza a domináns hangulati elemeket: „komoly”, „hallgatag”, „csöndes”, „nyugalom”. Leíró elemeket is magába olvasztó dallal állunk szemben. A Gyertyán Ervin által felállított egyik párhuzam találó: Goethe *Über allen Gipfeln* jével tanulsággal hasonlíthatjuk össze József Attila versét. Kosztolányi tanulmányát a vers magyar fordításairól és az azt követő vitát a fiatal költő nyomon követhette a Nyugat 1920-as számaiban. Nem tárgyi, hanem hangulati vonatkozásban. Goethe verse hegyi, erdei környezetet vázol föl, József Attilaé egy folyó partját. De mindkettő középpontjában egy fáradt, megpihenő vándor alakja áll.

A „*harmattá vált bennem a gond és teher*” sor leleménye a lelki tartalmak hiányos metaforizálása. Nem úgy jár el a költő, mint korábbi verseiben, például az *Őnarcképben*, ahol negatív lelki tartalmait szemlélteti allegorikus képpel, hanem a lélektani képzeteket úgy részesíti metamorfózisban, hogy egyúttal ellentétükké változtatja őket. A gond és teher nem nyugalommá vagy örömmé változik át, amely aztán a harmat képében csillan föl, hanem a költő kihagyja a köztes állomást, és a gond és teher egyből harmattá, tiszta, friss vízcseppé csapódik ki. Fejtő Ferenc szellemesen megfordítja a képletet, és megállapítja, hogy visszajáról is szemlélhetjük azt. Ami harmattá vált a folyó partján pihenő megfáradt emberben, az a lelkét gyöttrő gond és a vállaira nehezedő teher. A pihenés könnyed és jóleső jelenbeli érzése mögött ott lappanganak az elmúlt és a várható gondok és terhek.

A következő sor látszólag szabadon, valójában szervesen következik az előbbiből. Negatív önmeghatározással állunk szemben, először, de nem utoljára, József Attila költészetében. Szabolcsi Miklós elemzésében figyelmeztet arra, hogy a „*se férfi, se gyerek, se magyar, se testvér*” sor a *Tiszta szívvel* kezdősorainak híres negatív önmeghatározását előlegezi, és a magyar költészeti hagyomány hasonló megoldásaira vezethető vissza. Szabolcsi Ady Szeretném, ha szeretnének kötetének nevezetes előhangját emeli ki mint előzményt. A „gond és teher” a saját lábára álló fiatal *férfi*, a magára hagyott árva *gyerek*, a nemzeti tragédiát sirató *magyar* és a nélkülözései miatt szolidarizálásra szorulók *testvére*nek gondja és terhe. Az akarat felfüggesztése történik, a relációkból történő kibontakozás eredményével szembesülünk. A nehézségektől, bajoktól nem szabadulunk meg véglegesen. Az allynak be kell érnie azzal, hogy a szabad szemlélődés állapotába helyezkedhet. A békés folyóparti pihenés helyzetében korábbi nyűgeiből és várható feladataiból vetkőzik ki egy időre a vándor, a békére, nyugalomra vágyó „*megfáradt ember*”.

A negatív önmeghatározás itt a *Tiszta szívvel* című verssel vagy az *Eszmélet* 10. versével szemben nem negatív értékhangsúllyal bír, hanem ellenkezőleg, az egyéni korlátoktól való megszabadulás, a nagy egészbe történő beolvadás élményét nyújtja. Aki fáradt, annak meg kell pihennie ahhoz, hogy a terheket és gondokat újra magára vehesse. A nyelvi megfogalmazás a strófa utolsó sorában nem véletlenül személytelenedik el. A folyó partján pihenő vándorról nem mint „én”-ről szól, hanem harmadik személyben, mintegy kívülről (felülről?) veszi szemügyre önmagát: „*csak megfáradt ember, aki itt hever*”. A megfáradás magával hozza ellentétét, a frissítő pihenést. Friss a harmat is, és friss a meleg kenyér is.

Az utolsó strófa nézőpontja egyetemes. Mint majd a *Külvárosi éj* kezdősoraiban, a lámpát gyújtó édesanya, az este gyermekeinek vacsorát ad, megszegi és szétoasztja az ételhez járó karéj kenyeret. A hiányzó családi idill emléke rémlik föl, kozmikus méretekben felnagyítva. Azzal a meglepő fordulattal, hogy a megfáradt ember nem résztvevője a kozmikus lakomának, hanem ő maga is egy szelete a békesség kenyérének. A világ kétarcú. Ahogyan harmattá a gond és a teher válik, úgy a folyó partján heverő ember a fáradtságát piheni ki. A pihenés élménye az énből vetül ki a vele harmóniában lévő tájra: „a nyugodt Marosra” és a pihenő égre. A zárósorban az ég testközelbe kerül. Csillagai a megfáradt ember homlokát díszítik és derítik föl fényükkel.

Ami a nagy ambícióval megalkotott nagykompozícióban, *A Kozmosz énekében* szándék maradt, csak ideológiailag sikerült, a szubjektum kozmikussá tágítása, a világegyetem szubjektumba sűrítése, azt József Attila sikeresen megvalósította egy egyszerű, rövid versben. Az arányok szédtően tágasak: a „gyöngye füvek”-től a csillagokig. És e tágas világegész középpontjában a fekvő emberi test helyezkedik el, amelyből a vers a szívet és a homlokot emeli ki, az ész és az érzelem központját, vagy a költő későbbi kifejezésével élve: a szellem és a szerelem lakóhelyeit. A remekmű sikerének két feltételét látjuk itt teljesülni: a pontosan eltalált megfogalmazásokat és a ható elemek elképesztő, de ugyanakkor természetes koncentrációját.